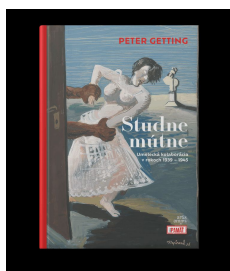

Peter Getting
Studne mútne
Umelecká kolaborácia v rokoch 1939 – 1945
Artis Omnis, 2026

• 5

Gejza Vámoš: *Atómy Boha*

- Dnes len bohatí ľudia nie sú prostitútkami... Ináč každý sa prostituuje: umelci svoje umenie... Spisovatelia a básnici píšu veci, ktoré bohatých príjemne štekli... Ľudia prostituuju svoju dušu v knihách, svoje myšlienky v umení, šikovnosť v cirkuse, svoj humor v kabaretoch.

• 5

Ján Botto

- Predané pero veľké veci netvorí. Spisovateľstvo ctihodné a slávne je len zatiaľ, kým nenie remeslom.

• 7

(...) Okolo neuralgických miest a zlyhaní sa pričasto len cudne chodí, nanajvýš sa odbavia niekoľkými frázami (...).

• 7

(...) Obchádza sa, zamlčiava či rovno falzifikuje podiel umelcov na toľkých ničomnostiach. Mnohí pritom priložili svoje polienko. To iste rozhodne neznamená, že každý autor, ktorý sa zaplietol s režimom, súčasne hltal každú stránku jeho politiky – na tom však moci nikdy nezáležalo. Vrchovato stačil výsledný dojem, že mozaika je úplná, že aj umelci sa zapájajú – moc sa vždy bude snažiť o navodenie zdania širokej podpory. A keďže moc je súčasne zákerná, stačilo aj pár veršov, niekedy len jediný podpis.

• 9

S pojmom kultúra (...) prišla pred storočiami latinčina, v ktorej výraz „cultura“ označoval kultiváciu polí a následne sa rozšíril aj na nehmotné statky – pričom už v jej rodokmeni je implementovaný trápny paradox, keďže antickí autori mysleli pod kultúrou výhradne tú svoju, v imperialistickej namyslenosti opovrhovali svetom za svojimi hranicami a „barbarov“ vnímali ako „nekultúrnych“, hoci tí v tej istej chvíli takisto tvorili jedinečné umelecké diela.

• 9

(...) Popri špecifikách domáceho režimu sa v relatívne krátkom období prejavili všetky symptomatické rysy aj mechanizmy totality, známe z iných období a režimov. Finále je vždy trpké a trápne: nikto to tak vlastne nechcel, nikto za nič nemohol, inak sa nedalo..., ale aj mnohé iné varianty výhovoriek nad spúšťou, ktorej sa na tejto planéte opakovane dopúšťa živočíšny druh Homo sapiens.

- 12

(...) Totalita by mohla existovať aj bez (...) podpory [umelcov], avšak pozornosť treba zamerať na málo známy a – či už neúmyselne, alebo úmyselne – obchádzaný fakt, že s pomocou významnej časti slovenskej umeleckej obce bola táto cesta dláždená oveľa ľahšie, než podnes priznávame. Bola to totiž práve aj umelecká kolaborácia tých, ktorí sú stereotypne titulovaní spoločnosťou, aj samými sebou, „svedomím národa“ či „národnými prorokmi“, prípadne, ako zahlásil denník Hlinkovej gardy Gardista vo februári 1942, knihy a literáti sú „studnicou našej kultúry“. Počas šiestich rokov to boli studne mútne.

- 14

Na portréty literátov, intelektuálov a umelcov (...) nemožno nahliadať čiernobielo a nekriticky ich stavať do pozície model, vytesňujúc nepríjemné fakty o osobných zlyhaniach, avšak ani jednostranným odsúdením, v jednom odmiatnutí, bez pripustenia ďalších, aj rezistentných, hoci veľmi zriedkavých postojov.

- 14

(...) Ak sa podľa zaužívaného názoru dopúšťajú antihumánnych činov emočne plochí ľudia, ako je možné, že ich páchali aj umelci s ich nesporne bohatým emočným svetom? Do akej miery ide o klišé, ktorým sa klameme?

- 16

(...) Rudolf Dilong sa ako františkán zmietať medzi povinným celibátom a sexuálnou aktivitou, medzi aktívnou podporou antisemitského režimu a židovskou milenkou (...).

- 16

Arthur Schopenhauer

- Hlboko demoralizovaná literatúra svoj vrchol dosahuje tým, že spája vysoké slová s nízkym zmyšľaním.

- 16

politológ Harold Laski

- Ak túžime po živote, ktorý nie je načisto bez zmyslu a významu, je našou úlohou nepriať to, čo je v rozpore s našim bazálnym prežívaním len preto, že to káže tradícia alebo presvedčenie autority.

- 19

V čase, keď umierajú poslední pamätníci, v epoche všeobecnej relativizácie a falšovania reality, môže byť zdôvodnením vzniku tohto textu už snaha o rozbitie obrazu nedotknuteľných model a ich zhodenie z piedestálov bezchybnosti, snaha vrhnúť trocha svetla do tmavého kúta, okolo ktorého sa roky chodí so zapchatým nosom. Z tohto pohľadu hovorí text nielen o kolaborácii, hanbe, strachu... ale aj o našom dnešnom mlčaní.

- 25

Heinrich Heine

- Tam, kde sa pália knihy, sa nakoniec pália aj ľudia.

- 26

Postup ľudákov v nastolenom režime nebol nový, naopak, bol neoriginálny. Snaha mať pod kontrolou knižný trh, literatúru a jednotlivé tituly bola a je vlastná mnohým režimom a ideológiám. V slovenskej verzii fašizmu sa však aj v tejto oblasti prejavil jeho podstatný rys a od nacistickej či dávnejšej inkvizickej praxe sa výsledok líšil v miere nespôsobilosti, živelnosti, primitivite, hulvátstve a nesystematickosti.

- 37

Z hľadiska kvality režimu je symptomatické, že hlavnú náplň kampane [o „očiste“ knižníc] tvorili preťahovačky o kompetencie – diskusia sa viedla len o realizácii čistiek, nikdy nie o podstate čistenia, teda kto

si môže osobovať právo určovať hodnotu tej-ktorej knihy a vyhadzovať tie nevhodné.

• 40

Fernando Báez

- Diktátorské režimy nepotláčajú kultúrny život preto, aby zlomili a podriadili si iba určitú spoločenskú alebo politickú skupinu, ale systematicky sa usilujú o kultúrnu čistku, ktorá by pretavila kultúrnu pamäť.

• 40

Po októbrovej revolúcii spustila Leninova manželka Nadežda Krupská čistky v knižniciach, skadiaľ museli spolu s tisíckami diel zmiznúť aj Kantove či Descartove diela; likvidácia kníh pokračovala následne v krajinách v sovietskej sfére vrátane komunistického Československa; v terore červených kmérov vraždili nielen spisovateľov, ale vôbec ľudí okuliarmi; za vlády argentínskej junty sa vyžadovalo, aby čitatelia knižníc vyplňali formulár, z ktorého sa dá vysledovať, aké tituly kto číta; ničenie kníh pokračovalo aj pri invázii amerických vojsk do Iraku.

• 77

(...) Falšovala sa nielen blízka, ale aj vzdialená história: tak sa hodil napríklad staroslovanský kmeňový náčelník Pribina, ktorý sa stal oficiálnym kultom. Stačil na to jednak fakt, že nechal mi svojom území vysvätiť kostol, a jednak, že následne v mocenských bojoch paktoval s Germánmi – vďaka týmto okolnostiam, absolútne vytrhnutým z kontextu raného stredoveku, sa vo vojnovom režime vyrábala figúra „prvého panovníka Slovákov“ s úctou priam fetišistickou.

(...)

(...) Organizovaná mýtotorba naberala pitoreskné rozmery: o Pribinovi sa skladali ideologické rozprávky pre deti, dokonca sa tvrdilo, že „Pribina dal prvé základy ideové i štátne [...] vystupuje v dejinách ako prvý vyjadrovateľ požiadavky samobytnosti Slovenska“, a horlivo sa nadväzovalo na niekdajšie pribinovské oslavy v 30. rokoch, ktoré ľudáci zvrhli na propagáciu separatizmu. Aj na samom sklonku vojny vyzýval Tiso „do boja o udržanie Pribinovho dedičstva!“ a Kniežaťom Pribinom pomenovali protipovstalecký vysielateľ. Nechýbal futbalový Pribinov pohár či bežecký Pribinov okruh, tento nový „kamarád Nemcov“ bol aj inšpirátorom jedného z najvyšších štátnych vyznamenaní, Pribinovho radu, no keďže Pribinov kult mal vysoký kurz, nemeškali ani ochotní umelci, umenovedci, jazykovedci a rozmanití kultúrne pracovníci. Sochár Fraňo Gibala ho zmodeloval, jazykovedec a univerzitný profesor Ján Stanislav napísal vedeckú knihu Pribinovi veľmoži, ktorú mu vydala Slovenská učená spoločnosť, a trenčiansky profesor, katolícky kňaz a provinciál piaristov Jozef Branecký vytvoril románovú povesť Pribinove vrby. Branecký vychovával deti aj tak, že vyhlásil „preteky vo vlasteneckom cítení“, podkladom mu bola jeho vlastná kniha schválená MŠaNO ako učebná pomôcka a žiakov popchol, nech „všetci napnete duševné sily, vystupňujete usilovnosť a pozornosť, aby ste nepriniesli hanbu na svoj ústav a meno, ale chválu a slávu. Na stráž!“.

• 95

Umelci svojou produkciou pomáhali zabezpečovať, že režim – ktorý si spoločnosť nevybrala, ale bol aj vnútený –, sa neocital v dejinnom vzduchoprázdne tvorené len vyhláseniami nikdy nezvolených politikov, propagandou a brachiálnou mocou. Angažovaná tvorba bola dymovou clonou, režim by fungoval aj bez nej, ale chod mu uľahčovalo aj povolné umenie. Navodzovalo dojem prirodzenosti i falošnej legitimacy, ktorý tak potrebuje každá uzurpátorská vláda: režim sa takpovediac ideologicky vystužoval.

• 104

Extrémnych excesov sa gardisti dopúšťali po celej krajine počas deportácií v roku 1942. Mimoriadne násilné boli už v máji, keď ministerstvo vnútra vypravilo na východné Slovensko zaučených gardistov z koncentračného tábora Nováky. Napríklad v Stropkove sa fotili pri týraní a strihaní brád ortodoxných Židov a agresia a týranie deportovaných boli také neúnosné, že v Trebišove protestovali miestni Slováci, ktorí gardistov označili za „bratislavských psov“, načo dostali obuškami.

• 131

(...) Janko Borodáč, rodený Rusín, sa ako šéf činohry divadla dožadoval kádrových čistiek v divadle aj

v rozhlase, aby cudzí odkundesí nešpinili čistotu slovenčiny.

• 156

Umelci (vrátane literátov, ktorí boli kňazi) mlčali aj pri najflagrantnejšom porušení elementárnych morálnych noriem, protestne sa neozval ani spisovateľský spolok či akékoľvek iné kultúrne inštitúcie, mlčal dokonca aj odboj. Bez ohľadu na to, kam smerovali, deportácie v réžii slovenských orgánov mali brutálny priebeh: mlátenie a týranie ľudí na uliciach, dehumanizácia a rozkopávanie dvier, plač žien a krik detí zneli do prázdna. Pre režim to prinášalo aj ďalší benefit: veď ak mlčalo pertraktované „svedomie národa“ – nič také nesvedomité sa nedialo.

• 163

(...) Antisemitská poviedka Hrtusa Jurinu si našla uplatnenie v Kalendári Hlinkovej slovenskej ľudovej strany na rok 1941 s hajlujúcim gardistom na obálke: v nej aplikuje na Žida obrazy parazita, ktorý prišiel na slovenskú dedinu „vysať, čo sadá! Baprisať sa ešte lepšie, ako to bolo doteraz!“. Mal satanský výzor („Žid sa len tak diabolsky chechtal“ a dedinčania majú v tom jasno: „Checheche [...] pijavica [...] prisala sa na telo. Tak prefíkane, tak špinavo! Fúj“. Najradšej by „rozsekali na tisíc kusov celé to hniezdo špinavej židovskej peleše“. Podľa večných konšpirácií antisemitov vraj svet „ukul na tie pijavice také pekné panciere, ktorým sa povedalo humanita, demokracia – a pod tým obalom už sa dalo spokojne a bezstarostne všetko robiť: podjedat život, vysávať krv – všetko“. Našťastie, opäť triumfálne finále: „Prišla Slovenská republika. A povedala: preč s burinou, preč s príživníkmi [...] židovské krčmy zavrú [...] A to sa ľúbilo Skotničanom: čo akoby ste prišli pijavicu do železných klieští práve na tom najlepšom mieste. Pijavicu, ktorá sa zažrala do slovenského tela a potom psula, kántrila a cicala všetko: majetok, meno i češť.“. Po didaktických príbehoch sa mohol začať skutočný príbeh so skutočnými vagónmi.

• 197

Na literárnom večierku v koncertnej sieni vládnej budovy [vo februári 1943] recitovali militaristické texty aj budúce herecké esá Mikuláš Huba, Viliam Záhorský a Július Pántik za účasti ministrov a šéfa vojenskej propagandy a prednostu vojenského cenzúrneho úradu na generálnom štábe Ladislava Lavothu. Na programe boli okrem veršov druho- a treťotriednych propagandistov aj básne od R. Dilonga či J. Okáľa.

• 210

V (...) časopise [Slovenská deva], kde priateľstvo s nacistami symbolizovala maľovaná stuha s dvojkrížom a hákovým krížom, chválila dievčatá v HM aj budúca známa autorka populárnych knížiek pre deti Krista Bendová, ktorá po februári 1948 bude tvoriť báseň Pioniersky pochod.

• 235

Uzurpátorom moci (...) nikdy nebude stačiť len mlčanie; vždy bude treba aj prikývnuť a „pridať sa“ – a za prejav tejto spolupatričnosti nasleduje benefit. Umelci a intelektuáli boli navyše vždy ľahko korumpovateľní mocou: tej stačilo prefíkane využiť ich presvedčenie o vlastnej výlučnosti a pretiahnuť popod nos medové motúzy.

• 255

Politickou objednávkou bola (...) poznačená aj Dusíkova opereta Pod cudzou vlajkou s veľaslávnym šlágrom Dedinka v údolí, ktorá mala premiéru 1. mája 1940. Texty piesní síce zložil Otto Kaušitz, no autorom samotného libreta bol povestný antisemitský štváč, autor lacných krvákov a taký zanietený gardista, že bol prvý v štáte, kto sa ženíl v gardistickej uniforme, Celo Radványi. Opisovalo službu Slováka svojej vlasti, lebo veď „Slovákovo miesto teraz už nie je viac v cudzom svete, pod cudzou vlajkou, ale doma, pod slovenskou zástavou v Slovenskej republike“.

• 260

Počas komunizmu sa celé desaťročia školákom predkladali povinné básni autorov, ktorí si z Povstania spravili živnosť a oslavovali ho v deformovanom komunistickom výklade. Súčasne sa zamlčovali nedostatky Povstania, ale aj iné nevhodné fakty, napríklad aj to, že L. Novomeský nielenže premeškal jeho začiatok, ale nepochopiteľne dlho otáľal a na povstalecké územie prišiel až v druhej polovici septembra 1944,

podvodná normalizačná encyklopédia z neho dokonca fabrikovala rovno čelného organizátora Povstania.

• 262

(...) Skutočným esom pre režim bol protipovstalecký manifest. Dobovo ho označovali ako Ohlas a jeho signatármi boli V. Beniak, E. Zúbek, A. Žarnov, R. Dilon, J. Kostra, K. Strmeň a niekoľkí ľudáci propagandisti, ale aj J. Smrek, D. Chrobák, E. B. Lukáč a J. Poničan. Viacerí to po vojne ospravedľovali inými dôvodmi, medzi ktorými figuroval najmä strach o život aj existenciu. Časť literátov podpísala bezpochyby z úprimného presvedčenia, no pri iných mohol za týmto zlyhaním reálne stáť strach; metropola bola pod kontrolou nacistov, najbrutálnejšej moci v Európe, s mučiarňami Sicherheitspolizei a POHG v centre mesta.

• 277

Prevracanie kabátov sa dalo pozorovať už s predvojnovým rozbíjaním Československa a viacerí autori, ktorí predtým skladali smútočné verše na smrť prezidenta T. G. Masaryka, zanedlho zmenili kurz aj stranícke tričky. Masovo sa obracali kabáty zvlášť pri obrate na fronte v roku 1943: fašistickí radikáli boli razom „umiernení“ a naopak budúci komunistickí pohlavári, ktorí dovtedy vegetovali v ľudáckom režime, sa sami „prebudili“. Pri umelcoch zahŕňala schopnosť tvoriť podľa zákazky aj schopnosť orientovať sa, nasmerovať pozornosť zakaždým na nové ciele a natočiť sa podľa vetra: kabáty sa v modernej dobe obracali často.

• 278

Kostrovi, ktorý podpísal protipovstalecký manifest, stačilo, že vystúpil na (...) prvom zjazde [umelcov a vedeckých pracovníkov v auguste 1945] a „verejne pred všetkými oľutoval svoj skutok, že podpísal bratislavský manifest“. Nasledoval dlhotrvajúci potlesk „na znak [...] očistenia nezmyselného nielen jeho kroku, ale aj všetkých ostatných, ktorých sa to týkalo“. Fakt, že to nebol len manifest, ale že okrem ľúbostných veršov Kostra oslavoval Tisa a režim, nikto neriešil. Autor po komunistickom prevrate presedlal a pre zmenu skladal ovácie na Stalina. Signifikantné je, že kým stalinistické ódy sa v jeho životopise nedajú zaprieť, tisovské a proľudácke diela sa dnes aj v odbornej spisbe zamlčujú. Napríklad v Slovníku slovenských spisovateľov, na ktorom sa podieľal aj Ústav slovenskej literatúry a Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, sa pri Kostrovom hesle konštatuje, že básnik „sa plne pridal k pofebruárovej komunistickej demagógii“ – pritom k ľudáckej demagógii „sa plne pridal“ už predtým.

• 278

Na (...) prvom zjazde [umelcov a vedeckých pracovníkov v auguste 1945] vystúpil aj komunistický básnik J. Poničan, ktorý svoj podpis pod protipovstaleckým manifestom obhajoval údajnými predošlými nonkonformnými postojmi. Aj to stačilo. Poničan sa dokázal zorientovať a je príkladom, ako sa dá vlastnou tvorbou prepisovať realita, ale aj toho, ako sa odbojáři vyrábali nielen na poslednú chvíľu, ale aj dodatočne. Už v roku 1946 stihol (...) [napísať báseň] Povstanie, ktorú mu vydalo vydavateľstvo Partizán.

Poničan medzitým stihol s V. Reiselom hneď po vojne preložiť hymnu Sovietskeho zväzu a v roku 1949 v Slovenských pohľadoch publikovať Ódu na Stalina. Kariéra bola zabezpečená a po prevrate v roku 1948 Poničan písal prvoplánové stalinistické diela, stal sa riaditeľom Slovenského vydavateľstva krásnej literatúry v Bratislave, nositeľom Radu práce, zaslúžilým a napokon národným umelcom.

• 279

Aj budúci popredný komunistický básnik, autor povstaleckej poézie a šéf normalizačného spisovateľského zväzu Andrej Plávka mal cit pre správnu orientáciu. Počas vojny sa nezapojil do odboja a vydal (...) nacionalistickú báseň Tri prúty Liptova, kde z Hlinku vytváral „odvážneho rytiera“, za čo ho vychvaľovala dobová tlač. A práve tieto oduševnené strofy neskôr, keď už boli nepohodlné, z básne pohotovo vypadli – Hlinku nahradili noví, súdružskí rytieri, v autorových dumkách o Leninovi, ktoré vyšli v Slovenských pohľadoch. Básnik už symbolicky nenavštevoval ružomerské mauzóleum, ale to na Červenom námestí.

• 285

Oficiálne ocenenia opätovne nachádzali v radoch umeleckej obce prijímateľov. Niektorí sa mohli popýšiť ocenením v jednom aj druhom totalitnom režime. Napríklad M. Schneider-Trnavský dostal okrem vojrovej Štátnej ceny aj Štátnu cenu v roku 1948, J. Alexy dostal Štátnu cenu v roku 1944 a v roku 1964 sa stal národ-

ným umelcom, Borodáč dostal Štátnu cenu v roku 1945 a v roku 1964 bol národným umelcom. Agresívne režimy sa hrali s umelcami ako s figúrkami: napríklad Ivan Stodola dostal Štátnu cenu v roku 1942, v roku 1951 ho zatkli a väznili, ale v roku 1967 dostal titul národného umelca.

• 287

(...) Tatarka (...) [v roku 1948] spísal o vojnovom režime dielo [Farská republika] v takej prepriatej dikcii komunistickej dogmatiky, že sa nechtiac strápnuje samo. Nasledovné štyri roky zásoboval pulty prominentnými stalinistickými agitkami a vulgárnym volaním po „najtvrdších trestoch“ pre odrodilcov, aby o ďalšie štyri roky vycítil zmenu a pohotovo po sovietskom zjazde s odhalením kultu osobnosti prispel vlastnou novelou [Démon súhlasu] v novovytýčenej línii a odvtedy si, zvlášť v porevolučnom období, užíval pozíciu nehynúcej humanistickej celebrity.

• 288

(...) S portrétmi umelcov sa manipulovalo nielen za komunizmu, ale retušujú sa aj po páde totality. Výsledkom je skreslený mediálny obraz a završenie odborná spisba.

• 325

(...) Keby Ježiš spravil tú chybu, že by žil v Európe 20. storočia, jeho údajní nasledovníci by ho zo Slovenska deportovali (...).

• 331

Už krátko po oslobodení písal v júni 1945 v Novom slove o „duchovnom kolaboranstve“ Alexander Matuška. Kým o výtvarníkoch uviedol, že „držali sa ako umelci i ako ľudia“, na paškál si bral spisovateľov: „Nejde o pseudoliterátov a outsiderov, ktorí si svoj neúspech literárno-umelecký vynahrádzovali politickým terorizovaním svojich odporcov a všetkých tých, čo sa nemohli brániť. [...] Ide o tých, ktorí sa zapojili, ale nie celkom; ktorí uverili víťazstvu Nemecka, ale nedali mu vari svoje duše; ktorí občas podľahli oficiálnej vlne, oslávili veršom 14. marec a poglavníka, ale v ktorých bolo jadro celkom alebo do značnej miery odchodné od duchovnej prašiviny šírenej vodcami, usmerňovateľmi a propagandistami.“. V povojnovom čase rýchlych súdov to možno chápať aj ako snahu o vysvetlenie postojov u kolegov, no cítiť aj autorovu bezradnosť: „Nenavrhujeme nijaké riešenie, lebo ho sami nepoznáme. Len toľko: vždy sme si mysleli a presvedčení sme boli, že charakter nemusí byť a nebývať v rovnováhe s intelektom; tak nás učila skúsenosť. [...] Dnes sa nemusíme modliť, aby nám Boh zoslal talenty, máme ich a budeme ich mať, musíme sa modliť, aby nám zoslal charaktery.“.

• 339

Problém slovenského antikomunizmu vždy tkvel v tom, že jeho časť nebola nikdy demokratická, nevystupovala voči novonastolenej totalite z pozícií základných ľudských práv a slobôd, ale preto, lebo stála v konkurenčnom mocenskom zápase na opačnom póle extrémistickej politiky, na rovnako totalitnom a nedemokratickom ľudáctve.

• 339

(...) Nastupujúce hlásne trúby teroru novej totality klamali o vedúcej úlohe komunistického odboja a autori ako D. Tatarka, L. Mňačko, V. Mináč, J. Špitzer a ďalší sfanatizovaní literáti sa dvorili Stalinovi, písali dojímavé nekrológy po jeho smrti, štvali aj proti umeleckej avantgarde a počas vykonštruovaných procesov sa spolupodieľali na vraždení triednych nepriateľov aj nespochybniteľných odbojárov – svojím perom.

• 350

(...) Lahostajní ľudia, neschopní postaviť sa za alebo proti niečomu, si podľa (...) [Danteho] zasluhujú najväčšie opovrhnutie, sú ešte horší než najhorší hriešnici, sú niečo také odpudivé, že ich zo svojich útrobov vyvrhne aj samotné Peklo.

• 352

(...) [Umelecká kolaborácia] sa neskončila totalitou 1939 – 1945, v tunajších zemepisných šírkach prišla po čiernej totalite červená, s podobnými témami, ódami, servilnosťou a nadprácou, občas s rovnakými menami aj s novým žiactvom. Podobných scenárov je množstvo aj inde, v rôznych režimoch kdekoľvek na svete.

Deje sa to aj práve v tejto chvíli. Zlyhania a sebaklamy sa ďalej prenášajú cez osudy, ďalšie kopy mŕtvov a zástupy obetí, nedokonalé „svedomie národa“ toľkokrát zas a znova stálo a stojí spoločne so zvyškom spoločnosti zoči-voči brutalite aj lákadlám moci, antihumánosti a zvráteným ideám, ale aj vlastnej zbablosti, nedôslednosti, prospechárstvu a snahe zapáčiť sa, a opäť často podlieha; a rezíduá predošlých postojov a zlyhaní pretrvávajú aj do slobodného dneška, s nekritickým pritakávaním tej-ktorej moci či útekom do pohodlných slonovinových veží, spolu so svojím talentom, nápadmi, tvorivosťou a elementárnou povinnosťou človeka nemlčať, keď luhanie aj mlčanie môže byť spoluvinou.